

Тема 7

ШКОЛА Й ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ЕПОХИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ XVI—XVIII ст.

7.1. Освітня політика Речі Посполитої в Україні

Увійшовши до складу Речі Посполитої, українські землі почали піддаватися польській експансії. Польська шляхта поселила національний і релігійний гніт українців, прагнула полонізувати й окатоличити їх. Україна розглядалась як окраїна Речі Посполитої, а її людність вважалася “бидлом”, “схизматами”, носіями негідної культури.

Українські шляхтичі запопадливо стали на шлях співробітництва з чужинцями. Але на заваді були їхня “туземність” і “схизматська” православна віра. Благополуччя українському панству віщувало тільки зречення від свого народу, прийняття католицького віросповідання. Будучи жадібним до влади, українське панство обрало цей ганебний шлях і швидко розчинилося у польському середовищі.

Дослідник української історії Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934) констатує, що протягом життя одного покоління відбувається повна денаціоналізація українських магнатських і шляхетських родів. “Синів ревносних борців за православну церкву 1590-х років бачимо в 1620—1630 рр. уже ревносними католиками, яким чужі всілякі національні українські інтереси”¹.

¹ Грушевський М.С. Иллюстрированная история украинского народа. — СПб., 1913 — С. 151.

Денаціоналізація українського панства, його окатоличення сприяли появі латинських шкіл, в яких молоді представники українських магнатських і шляхетських родів залучаються до польської культури, зрікаються своєї національності й релігії.

Активний єзуїтський діяч Петро Скарга, ректор Віденської колегії, у 1570 р. виступив проти навчання українською мовою, обґрунтував недоцільність існування народних шкіл. “І не було ще на світі, і не буде жодної академії, ні колегіуму, де б теорію, філософію та інші визволені науки могли вивчати і розуміти іншою мовою. Слов’янською мовою ніколи ніхто ученим бути не може”, — твердив Петро Скарга у своєму горезвісному трактаті 1570 р. “Про єдність церкви божої”.

Така образа народу, що має давню культуру викликала гнівне, цілком справедливе обурення просвітителів України.

Відповідаючи Петрові Скарзі, Іван Вишенський з притаманним йому сарказмом писав: “Як же ти смієш, Скарго, повертати огрудним язиком на святих грецьких учителів і ганьбити їх, приписуючи їм нещирість, ніби вони, переможені будши, не подали руській мові, яка живе в словенському письмі, науки? Чи не бачиш, Скарго, що ти сам, власною нещирістю, ворожнечо” і потворною брехнею хворів замість грецьких учителів і почав разом з дияволом боротьбу супроти слов’янської мови...”¹

Завойовники вбачали в українській школі найгрізнішого противника колонізаторські політики. Аби приборкати українське населення, чужинці закривали народні школи, забороняли викладання українською мовою в усіх навчальних закладах, відбирали і знищували українські книги, переслідували вчителів. У “Пересторозі” анонімний автор повідомляє про ці факти: “В костьолах римських повно тих книг слов’янських великими знайдеш замкнених, которих на світ не випустять. Також ест і во Львові у мніхов домініканов склеп великий книг наших словенських учительських, докупи знесених по збуренню й осягненню панства руського”².

Знаряддям колоніальної політики польського уряду в Україні стали католицькі колегіуми. До них направлялися на навчання діти української знаті.

¹ Вишенський І. Зачіпка мудрого латинника з дурним русином // Твори. — К., 1986. — С. 208, 209.

² Пересторога // Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 26—29.

Серед католицьких шкіл особливо відзначилися своєю діяльністю, спрямованою на насадження католицизму, боротьбу з інакодумством, езуїтські школи — колегіуми. Їх створював орден езуїтів, маючи на меті окатоличувати українське населення. Активним діячем ордену езуїтів у Польщі був Петро Скарга. Він, ініціатор Берестейської церковної унії, вів боротьбу з українським і білоруськими діячами, які відстоювали право своїх народів на вільне існування. За його ініціативи в Україні езуїтські школи відкривалися часто на місці закритих братських шкіл. Так сталося зі знаменитою Острозькою академією, яка перестала існувати після смерті її фундатора — князя Костянтина Острозького. Замість цієї школи внучка князя К. Острозького відкрила езуїтську колегію з бурсою для незаможних шляхтичів. Нам відомі Львівський, Кам'янець-Подільський, Луцький, Київський, Овруцький, Барський, Вінницький, Станіславський та інші колегіуми. У них велося схоластичне навчання. Вивчалися “сім вільних мистецтв”, богослов'я, стародавні мови, література, історія, географія. Вихованцям прищеплювалися світські манери, організовувалися театралізовані диспути, виступи, святкові процесії з хоровими співами тощо. Весь зміст освіти був спрямований на те, щоб прищепити учням зневагу до культури і звичаїв свого народу, зробити їх сліпим зняряддям у руках езуїтів. Система езуїтського виховання формувала в учнів переконання в тому, що всі засоби придатні для досягнення поставленої мети. Щоб вихованці були стійкими і послідовними у боротьбі зі “схизмою”, “бидлом”, їх “загартовували” спогляданням страт еретиків, учасників народних виступів тощо. В учнів виховувалося сліпе підкорення авторитетові церкви, потайність, лицемірство та ін. З езуїтського колегіуму мала вийти людина-езуїт, фанатичний пропагандист католицизму, запеклий ворог православ'я, української культури.

У другій половині XVIII ст., у зв'язку зі скасуванням ордену езуїтів, певну частину езуїтських шкіл було передано василянам або перетворено на світські школи.

У системі католицьких шкіл в Україні значна роль відводилася так званим піарським школам, які успішно конкурували з езуїтськими. Школи утримувалися католицьким орденом піаріїв. Ченці цього ордену з'явилися у Польщі в 1641 р. і розгорнули активну діяльність у Львові, Холмі, Межиріччі та інших містах. В основному в них навчалися діти українських шляхтичів, котрі,

як і в інших католицьких школах, набували схоластичних знань, ставали активними ревнителями католицизму. Багато з цих шкіл були великими на той час навчальними закладами.

У полемічному творі XVII ст. "Пересторога" так змальовується трагічна сторінка вітчизняної історії: "У науки римській свої діти давати почали, которії за науками і віри навикли. І так помалу-малу науками своїми все панство руськое до віри римської привели, їж потомкове княже руських з віри православної на римську викрестилися і назвиська й імена собі поодміняли, яко би ніколи не знайшлися бути потемками благочестивих прародителей своїх"¹.

За цією ж схемою чинили на українських землях Російська та Австрійська імперії. У 1786 р. Росія, а в 1789 р. Австрія заборонили діяльність української школи.

Посилення колонізаторської політики в Україні викликало значну протидію українського народу. Його кращі представники — письменники, полемісти у посланнях, памфлетах, трактатах дали безкомпромісну відсіч ідеологам католицизму. Серед них особливо виділялися своїм талантом і стійкістю позицій Ісайя Кам'янчанин, Герасим Смотрицький, Василь Сурозький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Іван Вишенський та ін. У неволі українська школа, освіта, педагогічна думка активно боролися проти поневолення, за збереження національного, притаманного лише українському народові. >

7.2 Розширення мережі українських національних шкіл та розвиток педагогічної думки в Україні XVI—XVIII ст.

Україна піднялася на оборону й боротьбу з польським наступом. У найближчі три десятиліття після Люблінської унії керівну роль у національному житті українців відігравали, за давньою традицією, аристократичні родини. Українські вельможі чинили опір польській колоніальній експансії. Вони вважали за своє моральне право та обов'язок і далі очолювати українство, обороняти українську культуру, піклуючись про українську школу, педагогіку, освіту, церкву, добродійні установи, протистояти наступові Польщі. Приклад у цій благородній справі показали, зокрема, такі визначні представники української аристократії, як

¹ Пересторога // Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 29.

Григорій Ходкевич, Костянтин Острозький, Василь Загоровський та ін. Активну участь у розбудові українського шкільництва в XVI ст. в Україні брали також багаті, національно свідомі й патріотично налаштовані українські жінки, стаючи фундаторками українських шкіл. Серед таких меценаток варто відзначити Олену Чорторійську-Горностай, яка в 1596 р. зорганізувала школу в заснованому нею Пересопницькому монастирі. При Почаївському монастирі спорудила школу Ганна Гайська, а в Загаєцькому — Раїна Раймолинська. В цих школах діти вивчали азбуку, молитву, читали часослов і Псалтир.

У другій половині XVI ст. українські школи були при всіх церквах і монастирях України.

Однак наступні покоління українського панства почали зраджувати свій народ і пішли шляхом колонізації, піддавшись спокусі привілеїв, дарованих їм за це польськими правителями. Шляхом ренегатства пішли майже всі панські родини України. Гостру опозицію польському наступові виявляла мала незаможна українська шляхта. Але незабаром і вона капітулювала перед натиском колонізаторів. Отже, привілейовані верстви не змогли утримати керівне становище й очолити оборону української педагогічної культури і національної школи. Це завдало великих втрат українській нації.

Українській народ змушений був покладатися на свої сили, на вироцених ним власних провідників. Провід та ініціатива в національному житті перейшли до низів — міщан та селян. І такою провідною силою стали українські братства та козацтво. Солідаризувалася з ними й українська церква. Під церковною опікою гуртувалися братства, школи, шпиталі, розвивалися письменство й мистецтво.

Нижчі, початкові школи діяли з давніх часів при церквах, і розширити їх мережу було порівняно неважко. Потреба знань відчувалася серед народу так сильно, що по всіх містах, містечках та по більших селах України виникли народні школи. Але не менш гострою була необхідність у вищій школі, зорієнтованій на підготовку патріотично налаштованої, інтелектуальної еліти української нації, учителів, духівників, вчених, письменників, митців, мудрих політиків, правників, дипломатів, економістів.

4 [Розширення мережі українських національних шкіл стало головною метою національно свідомих українців, які справедливо вважали брак освіти основною причиною занепаду культур-

ного й національного життя України. Завдяки таким настроям та енергійним діям патріотично налаштованих українців в Україні засновуються нові культурно-освітні вогнища й осередки, що боронять від полонізації рідне слово, школу, освіту, педагогіку, виховання дітей і молоді, віру, звичаї і традиції. Провідними серед них стали Острозька академія, братські школи, Києво-Могилянська академія.

Острозьку академію відкрив у 1576 р. волинський магнат князь Костянтин Острозький в Острозі, у своїй резиденції. До речі, він на свої кошти організував українські школи також у Турові (1572 р.), Володимирі-Волинському та ін. Серед них Острозька слов'яно-греко-латинська академія займає особливе місце. Це була перша висока школа й перша наукова установа України.

На назву академії Острозька вища школа має повне право, оскільки вона виходила поза програму “вільних наук” і брала під увагу вищі студії, особливо богослов'я. Щоб надати їй якнайвищого рівня, Острозький запросив до викладацької роботи найвизначніших українських та зарубіжних вчених, кваліфікованих фахівців з різних галузей знань.

В Острозькій академії, як і в інших тогочасних європейських закладах такого типу, викладали знамениті “сім вільних мистецтв”, тобто предмети “тривіуму” (граматика, риторика, діалектика) та “квадривіуму” (арифметика, геометрія, музика, астрономія).

Провідне місце в програмі займало вивчення трьох мов: слов'яно-руської, грецької й латинської. Проте Острозька академія істотно відрізнялася від західноєвропейських. У ній чи не найбільше уваги приділялося греко-візантійській і, власне, національній традиції та старослов'янській мові. За її взірцем у 1687 р. в Москві було засновано першу в Росії Слов'яно-греко-латинську академію. Першим ректором академії був відомий український громадський діяч і письменник-полеміст Герасим Смотрицький.

Навколо Острозької академії згуртувалися кращі сини України, інтелектуали, її провідні наукові сили, що повели вперед

Князь Костянтин Костянтинович Острозький

українське шкільництво, педагогіку, рідну мову, літературу, мистецтво, науку, культуру, книгодрукування. Професорсько-викладацьку й наукову роботу тут вели українці: ієромонах з Острога Купріян, який здобув освіту в Падуї та Венеції, педагогічно-письменники Йов Княгиницький (друг Івана Вишенського), Василь Суразький, Клірик Острозький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка). Працювали у ній і зарубіжні вчені світового рівня — Кирило Лукаріс, Діонісій Палеолог, Ян Лятос та ін. Це був солідний загін вчених, який, як уже зазначалося вище, підняв Острозьку школу до рівня академії і розгорнув широку письменницьку та наукову діяльність.

Острозька академія користувалася великою популярністю серед українського народу й набула широкого світового визнання. У ній училися не тільки шляхетські діти, а й селянські. Про педагогічні успіхи академії свідчать імена її славетних вихованців, таких як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, учений та письменник Мелетій Смотрицький, українські культурно-освітні діячі Іван Борецький та Дмитро Самозванець.

Острозька академія і заснована при ній у 1581 р. друкарня згуртувала потужні науково-літературні сили, репрезентувала високий науковий злет української педагогічної науки. Академічна друкарня випустила понад 30 книг. Запрошений сюди князем К. Острозьким український першодрукар Іван Федоров надрукував першу в світовому друкарстві повну церковнослов'янську Біблію обсягом 1252 сторінки. Підготовка її до друку тривала 10 років. Над її перекладом з єврейської та старогрецької мов наполегливо працювали 72 перекладачі.

І коли потім, через більш як 80 років, у 1663 р. спромоглася на друковану Біблію Москва, то вона скопіювала нашу Острозьку Біблію, яка незабаром поширилась серед усіх слов'ян, скрізь маючи велику шану.

У друкарні Острозької академії, крім першої повної слов'янської Біблії, було надруковано також першу граматику церковнослов'янської мови, три видання часослова та низку полемічної літератури на захист православної віри.

Після смерті Костянтина Острозького (1608 р.) його син Януш полонізувався й не бажав продовжувати благородної справи свого батька. У 1624 р. академія занепала, бо в цей час внучка князя Анна-Алуїза Ходкевич на її місці заснувала єзуїтську колегію. Національна зрада її зайшла так далеко, що своїм запові-

том 1654 р. власні численні маєтності й великі суми грошей вона записала полякам і при цьому жодного шеляга не подарувала українцям.

Та все ж Острозька академія відіграла видатну роль у поширенні освіти серед українського народу, в розвитку педагогічної думки й організації національної школи в Україні, а також мала великий вплив на організацію й розгортання навчально-виховної роботи братських шкіл, активізацію діяльності шкіл дяківських, церковних, монастирських, народних мистецтв, ремесел і промислів.

Князь Костянтин Острозький, на жаль, не знайшов послідовників серед інших українських магнатів. Зате за освітню справу активно взялися заможні українські міщани, особливо львівські, активізуючи й розширюючи діяльність церковних братств. Завдяки Львівському братству при церкві Успіння, Львів став другим після Острога визначним осередком національного відродження й розвитку українського шкільництва і національного виховання, а також української духовності, педагогіки, освіти і культури.)

Братства — це українські релігійно-національні організації. Вони своїм корінням сягають у XV ст., але найактивніша й наймасовіша їхня діяльність припадає на XVI—XVII ст. Братства об'єднували у своїх лавах ремісників, селян, запорозьких козаків, купців та українських магнатів. Вони відіграли величезну роль у боротьбі проти політики національних та релігійних утисків, яку проводили польські колонізатори в Україні. Як засіб протистояння експансивному наступові братства широко використовували українські школи, друкарні й молодіжні об'єднання, дитячі братства. Особливу увагу вони приділяли створенню українських шкіл.

Перше братство виникло у Львові в 1449 р. при Успенській церкві. У 80-х роках XVI ст. воно розгорнуло широку діяльність, відкривши у Львові школу, маючи власну друкарню. На 1615 р. припадає заснування Київського братства, до якого вступило багато міщан, національно свідомих українських шляхтичів, а також Військо Запорозьке з гетьманом П. Сагайдачним. Створювалися братства ремісничими цехами та іншими міськими корпораціями при парафіяльних церквах. Найбільш активно й плідно діяли братства у Львові, Острозі, Луцьку, Києві та в багатьох інших містах України.

Спочатку братства ставили перед собою суто релігійні благодійні цілі. Вони опікувалися церквою, бідними й хворими братчиками, дбали про поживлення й актуалізацію релігійно-церковного життя українців.

З кінця XVI ст. братства пішли в рішучий наступ проти посилення польсько-колоніального гніту, національних та релігійних утисків в Україні. Провідне місце в цьому протистоянні займали братські школи.

2 [Братські школи — це українські національні навчальні заклади, засновані й утримувані братствами.] Вони в XVI—XVII ст. відіграли видатну роль у розвитку освіти в Україні. Першу таку школу організувало 1580 р. Успенське братство у Львові. Братство вбачало в організації української національної школи не тільки засіб освіти, а й знаряддя боротьби проти загарбників, колонізаторської політики польського уряду.

Правда, Львівській братській школі не вдалося зібрати таких визначних науково-педагогічних діячів, якими славився у свій час Острог. Матеріальні ресурси львівських міщан не давали змоги займатися таким “розмашистим” меценатством, яке вів К. Острозький. Однак значення Львівської братської школи в історії українського шкільництва колосальне.

Робота школи визначалася статутом, який покладено в основу інтенсивного розвитку такої надзвичайно важливої галузі вітчизняної педагогіки, як українське школознавство.

Статут Львівської братської школи пройнятий глибоким українським патріотизмом, високим гуманізмом і демократизмом, щирою любов'ю до дітей, європеїзмом, шанобливим ставленням до знань, освіти, книги, школи, рідної мови й української національної культури, піклуванням про авторитет батьків та вчителів, забезпечення гармонії родинно-громадсько-шкільного виховання. У ньому чітко визначені організаційна структура школи, права й обов'язки всіх її працівників, учнів та батьків, громадськості.

Батьки, посилаючи дитину до школи, повинні були при свідках ознайомитися зі шкільними порядками і скласти договір, у якому зазначити зміст і термін навчання дитини в школі. Викладання проводилося рідною мовою. Але велика увага приділялася хоровому співу, вивченню грецької, а пізніше латинської та польської мов. Учні навчалися читати, писати, рахувати та співати. У старшому віці ознайомлювалися з елементами “семи вільних

мистецтв", філософією, богослов'ям, поетикою та риторикою. Школу очолював ректор. Крім того, братство виділяло двох шкільних наглядачів (схолархів), які контролювали роботу вчителів та успішність учнів і розв'язували всі господарські питання.

До школи приймалися діти усіх станів. Дітям з убогих сімей надавалась матеріальна допомога. Сироти були під повною опікою братства, яке вимагало від учителів своєї школи однакового ставлення до всіх учнів. "Дидакал має вчити й любити всіх дітей зарівно, — зазначено у Статуті Львівської братської школи, — як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять, поживи просять". Становище учня в школі залежало не від матеріального стану батьків, а від його особистих успіхів у навчанні та поведінці.)

1) [Всю науково-педагогічну роботу вели молоді талановиті вчителі й письменники, такі як Степан і Лаврентій Зизанії, Кирило Ставровецький, Іван (Йов) Борецький, Сильвестр Косів, Арсентій Слосанський, Памво Беринда та ін.]

2) [Львівська братська школа належить до унікальних винаходів українського шкільництва. Вона народилася, зросла й зміцніла на власному національному ґрунті, на засадах європеїзму, ставши взірцем для інших братств.]

За прикладом Львова братські школи засновуються також у багатьох українських містах і селах. Наприклад, у Галичині такі школи виникли в Галичі, Рогатині, Стрию, Миколаєві, Комарному, Перемишлі, Ярославі; на Холмщині — у Холмі, Красноставі, Замості; на Підляшші — у Більську, Бересті та Воладаві; на Волині — у Володимирі, Луцьку, Дубному; на Поліссі — у Пінську; на Поділлі — в Меджибожі тощо. Деяко пізніше вони з'явилися у Києві, Вінниці, Немирові, поширившись по всій Наддніпрянщині. Значна частина їх мала характер гімназій.

1) [З усіх названих вище братських шкіл найбільшої слави здобула Київська братська школа (1615 р.), у програмі якої головне місце займала слов'янська мова. Першим її ректором був Іван (Йов) Борецький. Виховання дітей велось в строго моральному й національному дусі. При школі діяло юнацьке братство. У ній, як і в усіх інших братських школах, активно використовувалась українська народна педагогіка.]

Застосовувана в братських школах класно-урочна система навчання, а також різні дидактичні методи (пояснення, бесіда, самостійна робота, повторення, диспут, взаємне навчання) стали

високим злетом української педагогічної думки світового масштабу. Передові здобутки братських шкіл значною мірою послужили джерелом Я.А. Коменському, який добре знав їхній досвід, бо певний час жив недалеко від кордонів України, для написання його фундаментальних праць із педагогіки, зокрема "Великої дидактики" та "Законів добре організованої школи". Безсумнівно, що й вчителі братських шкіл у свою чергу були ґрунтовно обізнані з педагогічною діяльністю великого чеського педагога¹.

6 жовтня 1596 р. відбувся Берестейський собор, що відіграв важливу роль у розвитку національного шкільництва в Україні. Унія з Римом дала можливість зберегти в умовах латинізації та колонізації східний обряд, пробудила національну свідомість українців, стала засобом захисту української мови, створила умови для появи національної інтелігенції, дала народові національну церкву.

Щоб протистояти духовному впливові єзуїтів на українців, утворена на основі Берестейської унії греко-католицька церква почала відкривати власні школи з метою пробудження національної самосвідомості українського населення на противагу школам єзуїтським, колонізаторським.

Створені в Україні греко-католицьким орденом святого Василя Великого василіанські шестирічні школи (у містах Барі, Дрогобичі, Умані, Каневі, Острозі, Львові, Овручі, Тереховлі, Бучачі та ін.) давали учням добрі знання, забезпечували виховання дітей у національному дусі, рідною мовою, на засадах кращих досягнень європейської педагогіки і неухильного дотримання українських народних чеснот та норм християнської моралі. У цих школах вивчали також грецьку та латинську мови, що давало можливість прилучитися до європейської культури, бо книги, в основному, видавалися саме цими мовами (до речі, у такій школі вчився І. Франко).

Отже, уніатські школи стали могутнім фактором захисту української мови як найважливішої ознаки нації. Це розуміли польські шовіністи, які намагалися колонізувати уніатські школи. На перешкоді цьому стояла греко-католицька церква, яка відрізнялася від латинської обрядом. Учнями цих шкіл були греко-католики, а тому повна колонізація таких шкіл була не-

¹ Мітюров Б.Н. Педагогічні ідеї Я.А. Коменського на Україні. — К., 1971.

можливою. Як тільки поляки відступали, уніатські школи знову українізовувалися і залишалися осередками української культури. З них аж до 1939 р. виходили національно свідомі українська інтелігенція, національні кадри.

Зрівняння в правах служителів римо-католицької і греко-католицької церков дало можливість останнім здобувати середню і вищу освіту. З освітніх закладів виходили не тільки церковнослужителі, а й світська інтелігенція, яка відстоювала українське національне відродження¹.

Українська церква, церковні братства, діяльність братських шкіл стали епохальним явищем в історії українського шкільництва, що забезпечило його подальший бурхливий розвиток. Вони виплекали й перед усім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів, мужніх захисників свого народу від польської навали, носіїв і пропагандистів ідей української державності, будителів українського національного відродження, утвердження людської гідності українця, почуття поваги до представників інших народів.

Таким чином, братські школи відіграли величезну роль не тільки в поширенні освіти й розробці педагогічної теорії, а й у боротьбі українського народу за своє визволення від гніту польських загарбників. Їхній вплив можна вбачати в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, і в селянських повстаннях, і в початках козаччини, і в народженні нових могутніх духовних і наукових центрів, зокрема Києво-Могилянської академії.

Києво-Могилянська академія — вища школа й визначний культурно-освітній центр в Україні. Створена 1632 р. в результаті злиття Київської братської школи, заснованої 1615 р. Іваном Борецьким на Подолі в садибі, подарованій Київському братству Гальшкою Гулевичівною, з лаврською школою, заснованою 1631 р. Петром Могилою при Києво-Печерській лаврі.

Спочатку школа називалася Києво-братською, або Києво-Могилянською, колегією на честь свого протектора митрополита П. Могили. За своєю сутністю вона була облаштована за взірцем західноєвропейських університетів. Тут училися діти різних національностей і всіх станів: починаючи від аристократів, таких як князі Огинські, до дітей простих козаків і селян. Для бідних учнів існувала бурса (гуртожиток). Колегія заснувала свої

¹ Волошин М., Волошин Р. Становлення національної школи. — Дрогобич, 1993. — С. 13—14.

філії в 1632 р. у Вінниці на Поділлі, а в 1633 р. у Гощі на Волині. З її професорів часу заснування треба особливо згадати Сильвестра Косова та Інокентія Гізеля.

Колегія була добре забезпечена матеріально як з боку вищого духовенства, починаючи від самого Петра Могили, так і з боку козацьких гетьманів.

Петро Могила домагався надання колегії статусу академії, але польський уряд не дозволив цього зробити.

**Петро Могила.
Портрет XVIII ст.**

Майже десять років перманентної козацько-польської війни (1648—1657 рр.) відбулися на стані Києво-Могилянської колегії. Її студенти тоді масово відлучалися від навчання, вливаючись у козацькі загони. Пожежі під час збройних нападів нищили шкільні будинки й маєтності колегії. Її неодноразово руйнували польсько-шляхетські війська. Але завдяки всенародній підтримці братчики знову відбудовували її. Коли ж на початку 70-х років XVII ст. настав деякий спокій в Україні, почався розквіт діяльності колегії, яка в 1694 р. завдяки гетьманові Івану Мазепі одержала довгожданий почесний титул академії.

Ректорами Києво-Могилянської академії були видатні письменники та вчені, енергійні й талановиті діячі: Л. Баранович, Й. Галятовський, В. Ясинський, Й. Краковський.

Києво-Могилянська академія зберегла, продовжила й розвинула національні традиції українського шкільництва, поєднані з кращими здобутками західноєвропейських університетів. Увесь курс навчання тривав 12 років. Він охоплював “сім вільних мистецтв” — граматику, риторіку, поетику (піітику), філософію, математику, астрономію, музику, а також мови — слов’яно-руську (тодішню літературну українську мову), церковнослов’янську, грецьку, польську, латинську, давньоєврейську, німецьку, французьку. Навчальний план включав також історію й географію.

Навчання філософії мало розгалужений характер. До її складу входили логіка, фізика, психологія, метафізика і богослов’я. В останній період існування також викладали правознавство і медицину.

Отже, зміст освіти в Києво-Могилянській академії був солідний і мав яскраво виражене гуманітарне спрямування. Цим забезпечувався простір для застосування в навчально-виховній роботі як педагогіки офіційної, так і народної, мови книжної і народної. У стінах академії живою народною мовою творилася й розквітала чудова поезія — думи, псалми, багатюща лірика — що згодом переспівувалася народом. Народною мовою писалися драматичні твори у формі коротких театральних п'єс — так званих інтермедій або інтерлюдій. Вона потрапляє на сторінки хронік, нею виголошувалися проповіді, листувалися між собою.

Знання багатьох іноземних мов давало доступ до найбільших скарбниць світової культури.

Київська академія стала національною гордістю українського народу. Вона набула світової слави як один із найбільших культурних центрів Європи і мала вплив на розвиток освіти, школи й педагогічної думки не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Академія була видатним осередком освіти й педагогіки. Вона мала найбагатшу наукову бібліотеку. На жаль, до нашого часу бібліотека академії не збереглася. Великих втрат вона зазнала під час пожеж 1780 і 1811 рр., коли згоріло майже 10 тис. томів.

До навчально-виховної й наукової роботи зі студентами було залучено найкращі педагогічні сили України. Серед вихованців і викладачів Києво-Могилянської академії було чимало видатних педагогів, діячів науки і культури України: Ф. Прокопович, С. Полоцький, Є. Славинецький, І. Борецький, І. Копинський, Й. Галятовський, І. Гізель, П. Могила, С. Яворський, Г. Кониський, П. Гулак-Артемівський та багато інших. Вищу освіту в ній здобули українські державні діячі — гетьмани Б. Хмельницький та І. Самойлович, український філософ і педагог Г. Сковорода, поет Т. Земка, оратор І. Козловський, професор С. Почаський, бібліограф В. Анастасевич та ін.

Таким чином, Києво-Могилянська академія стала справді першим українським університетом, що виховав могутній загін нової генерації української високоосвіченої інтелігенції, яка зробила величезний внесок в утвердження та подальший розвиток української педагогіки й шкільництва, національного виховання, науки, освіти, культури, відстоювання державної незалежності України.

У 1819 р. Києво-Могилянську академію було реорганізовано в духовний навчальний заклад, а з приходом до влади більшовиків — знищено, перетворено на військову казарму.

У першу річницю проголошення державної незалежності України університет “Києво-Могилянська академія” відроджений і успішно розвивається. Як і колись, наша молодь вважає за високу честь навчатися в ньому. Те, що добре, благородне, мудре, ніколи не зникає.

Добірне зерно, посіяне Острозькою, Києво-Могилянською академіями, дало добрі сходи. Їх вихованці-випускники, педагоги стали активними поширювачами знань і національно-визвольних ідей серед народу, будівниками й оборонцями козацько-гетьманської держави (1648 — кінець XVIII ст.), ініціаторами створення й організації роботи нових навчальних закладів в Україні. Це стосується, зокрема, заснування й діяльності Харківського, Чернігівського і Переяславського колегіумів, Глухівської музично-співацької школи, а також колегії й гімназії в Ужгороді та інших містах України. Мається на увазі також розгортання діяльності мандрівних дяків, мережі козацьких і січових шкіл.

Мандрівні дяки — студенти-бурсаки, вихованці українських духовних шкіл XVII—XVIII ст., які не мали постійного місця проживання і служби, мандрували по містах і селах України, заробляючи на прожиття культурно-просвітницькою роботою (учителювали, складали та декламували вірші, ходили з вертепом).

Причина їхньої появи в Україні полягає в тому, що на хуторах не було церков, а отже, і шкіл, які будувалися, як правило, недалеко від церкви, у центрі села. Отож, мандрівні дяки виконували на хуторах і присілках учительську місію, взявши на себе функції пересувної школи. Завдяки їм кожна дитина, яка мешкала далеко від школи, мала змогу вчитися вдома чи близько від дому за цілком посильну від батьків платню вчителів. Це сприяло повному забезпеченню початкового загального навчання всіх дітей шкільного віку в Україні, що мало надзвичайно важливе освітнє значення. Адже в нашій країні тоді було надзвичайно багато хуторів і присілків. Кожен селянин будував садибу, щоб бути близько до свого поля.

Мандрівні дяки користувалися високим авторитетом серед учнів і батьківської громадськості, бо були тісно зв'язані з народом, вчили дітей рідною мовою із застосуванням доступних і зрозумілих усім засобів народної педагогіки, в душі народних

чеснот і норм християнської моралі, не цуралися фізичної праці, допомагаючи селянам у господарюванні.

Висока ефективність навчально-виховної роботи мандрівних дяків забезпечувалася ще й тим, що вони вмiли враховувати національну вдачу української дитини, вселяти життєвий оптимізм, у тому числі й через сміхову культуру українського народу.

Прізвищ мандрівних дяків збереглося дуже мало — Ілля Турчинський, Василь Барський, Микола Мозалевський та ін. Їх спадщину досліджували І. Франко, П. Житецький.

Образи мандрівних дяків оспівано в українському фольклорі, а також у п'єсах М. Довгалевського "Пиворізи" та І. Карпенка-Карого "Чумаки", романі І. Квітки-Основ'яненка "Пан Халявський", у повістях М. Гоголя "Вій" та В. Наріжного "Бурсак".

Епоха Відродження (Ренесансу) XV—XVI ст. у Західній і Центральній Європі зумовила реформацію освіти. XVII ст. ознаменоване виділенням педагогіки як окремої галузі наукових знань.

Основоположником педагогіки нового часу став видатний представник слов'янської педагогічної думки, славний син чеського народу Я.А. Коменський (1592—1670), який, спираючись на філософію Бекона і Декарта, своєю педагогічною творчістю дав усьому світові великі педагогічні гуманістичні ідеї.

Європейський процес реформування освіти відбувався за активної участі України, що перейшла від "книжного вчення" до практичного засвоєння наукових знань, від схоластики — до забезпечення реальних потреб людини, народу, нації. Педагогічна ініціатива й самобутність українців у цьому відношенні виявилися особливо яскраво. Доба козацько-гетьманської держави відкрила для української педагогічної творчості широкий простір. То й позитивні наслідки не заборились.

Видатний український педагог Іван Огієнко визначив XVII століття в історії української педагогіки як "Золотий вік нашої письменства, нашої культури". "Київ, — пише він, — став центром української науки, її Афінами, став нашим Парижем, "розумною головою"¹.

У той час Україна досягла суцільної грамотності населення. Чужинці, які побували тут, виражали своє захоплення освіченістю українців. Наприклад, Павло Алеппський, подорожуючи Україною в 1654 та 1656 рр., у своїх дорожніх нотатках писав

¹ Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С. 32

про нас, що ми “люди вчені”, кохаємось у науках та законах, що ми “гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії. У їх там розглядають всякі поважні питання, що потребують досліду...”¹ В іншому місці він зазначає: “...Починаючи цим містом, себто по всій Козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та діти, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дають, щоб вони тинялись по вулицях”².

Вінцем слави українського шкільництва доби козацько-гетьманської держави стали козацькі та січові школи. Перші з них діяли на Гетьманщині, а другі — на Запорозькій Січі. Основним їх набутком, достоїнством й окрасою, провідним засобом національного виховання виступає українська козацька педагогіка.

Картину поширення народних козацьких шкіл, а також шпиталів у середині XVIII ст. можна побачити на основі цифрових даних із полкових книг сімох полків, кожний з яких складався з полкового міста, інших міст, містечок, багатьох сіл, слобідок і хуторів (табл. 1)³.

Таблиця 1. Дані про поширення народних козацьких шкіл і шпиталів по 7 полках Гетьманщини

Полки	Міст	Містечок	Сіл	Хуторів	Слобідок	Шкіл	Шпиталів
Ніжинський (1747 р.)	3	14	167	15	3	217	182
Лубенський (1745 р.)	11	9	183	38	6	172	107
Чернігівський (1748 р.)	2	8	129	90	—	154	124
Переяславський (1741 р.)	2	13	123	36	—	119	52
Полтавський (1745 р.)	1	1	55	2	2	98	42
Прилуцький (1740 р.)	1	7	87	7	—	69	53
Миргородський (1741 р.)	15	9	48	18	—	37	29

Особливість козацьких шкіл полягає в тому, що вони формували в хлопцеві козака, а в дівчині — козачку. Бути ними — найвища честь для українців. Не випадково Україну часто називали країною козаків. Таке ж виховне спрямування мали січові школи. Тільки в них значно більше уваги приділялося військовій

¹ Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С. 32.

² Січинський В. Чужинці про Україну. — Л., 1991. — С. 27.

³ Сірополко С. Історія освіти на Україні. — Л., 1937. — С. 59.

підготовці. Грамотність, уміння читати, писати й рахувати були обов'язковими для всіх учнів обох типів шкіл.

Пріоритет у ґрунтовному дослідженні й докладному висвітленні січової школи належить видатному українському історикові Дмитру Яворницькому, переважна більшість праць якого стосується історії Запорозької Січі. Їй присвятив свої публікації також Степан Сірополко. Зокрема, типові прикмети виховання січовиків він розкрив на прикладі школи в Запорозькій Січі на монастирському подвір'ї при церкві святої Покрови¹.

За описом С. Сірополка, січова школа при церкві святої Покрови складалася з двох відділів. У першому відділі вчилися козаки як майбутні паламарі, дяки та дякони (30 учнів). У другому здобували молодики — сироти, хрещеники козацької старшини або ті нещасні діти, яких козаки викрадали у католиків та всяких іновірців, щоб повернути їх з "єретиків" у православних християн (50 осіб). Їх вчили грамоти, співу, військового ремесла.

Молодики мали отамана й кухаря, певні привілеї. Лише вони мали право колядувати під вікнами січового товариства, вітати хлібом на Новий рік та яйцями на Великдень, дзвонити й читати Псалтир по померлих і загиблих у боях, продавати ладан тощо. За все це одержували харчі й гроші, що йшли до шкільної каси в розпорядження отамана.

Молодиків у січовій школі вчили Богові добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці влучно стріляти й списом добре колоти.

Молодики були в школі нерідко понад десяток років. Керував школою монастирський чернець².

Високим рівнем організації педагогічного процесу відзначались полкові й сотенні школи Гетьманської України.

У цілому ж козацька освіта охоплювала такі ступені: дошкільне сімейне виховання, родинно-громадсько-шкільне виховання, підвищена й вища освіта (в колегіумах, вітчизняних академіях, зарубіжних університетах); військово-спортивне і національно-патріотичне загартування воїна-визволителя з лицарським кодексом честі й звитяги.

¹ Запорозькі козаки вважали Святу Покрову своєю покровителькою. Отже, Покрова у нас святкується (14 жовтня) як народно-релігійне й національне свято.

² Сірополко С. Історія освіти на Україні. — Л., 1937. — С. 47—48.

Доброю підмогою в українському патріотичному вихованні молоді й плеканні історичної пам'яті поколінь служили українські народні думи й історичні пісні, творчість кобзарів, козацькі літописи ("Літопис Самовидця" Г. Граб'янки і С. Величка, Густинський літопис), історико-меморіальні праці ("Синопис").

Значний внесок у розвиток української педагогіки й національної освіти робили колегіуми, кількість і значення яких в Україні XVII—XVIII ст. поступово зростала. Наприклад, Чернігівський колегіум (1689 р.) здобув собі такої слави, що його називали Українським Олімпом. Фундатором колегіуму був український письменник, педагог і церковний діяч Іоанн Максимович (1651—1715). Заклад було створено на базі слов'яно-латинської школи, переведеної в Чернігів із Новгород-Сіверського. Строк навчання становив 6 років. Викладали в основному загальноосвітні предмети. У 1776 р. колегіум реорганізовано в духовну семінарію. Тут вчився один із засновників вітчизняної епідеміології Д.С. Самойлович.

Широким обсягом освіти відзначався Харківський колегіум (1727 р.). У ньому викладали граматику, піїтику, риторику, філософію, богослов'я, а в 1765 р. було створено класи французької і німецької мов, математики, інженерної справи, артилерії, геодезії, вокалу й інструментальної музики. Тут вчилися діти всіх верств населення. Упродовж тривалого часу, аж до утворення Харківського університету (1805 р.), колегіум був центром освіти Слобожанщини. З нього вийшло чимало педагогів, діячів вітчизняної науки і культури. Тут провадив викладацьку роботу Г.С. Сковорода.

1738 р. в м. Глухові було відкрито першу співацьку школу в Україні. У ній постійно навчалася 20 учнів. Крім хорових занять, вихованців навчали грати по нотах на скрипці, гусях і бандурі. Школа діяла майже 40 років і дала початкову музичну освіту багатьом діячам української культури XVIII ст. Зокрема в ній учився славетний український композитор Д. Бортнянський.

У системі початкової (елементарної) освіти в Україні й надалі провідне місце займала парафіяльна школа з учителями-дяками, тобто дяківка, що діяла до першої половини XIX ст. Вона зникла з поширенням державних шкіл.

Дяківки — парафіяльні приватні школи — засновувалися переважно при церковних парафіях під наглядом священника. Вчителями були дяки, які отримували домовлену з батьками учнів

плату. У Наддніпрянській Україні їх називали мандрівними дяками, на Буковині — даскалами, на Закарпатті — дяками-співачами. Учнів навчали слов'янської азбуки, читання за часословом, Псалтирем, Апостолом, письма, началам арифметики. Одним із засобів впливу була субітка — щосуботнє фізичне покарання учнів. “Вчися, не пустуй; пам'ятай субітку”, — наказував учитель, шпарячи різкою. У Галичині були ще покарання “на папу” (лінійкою по долоні), стояння в куті класної кімнати, нерідко навколішки. То й не дивно, що батьки теж дома карали дітей фізично за непослух.

Хоч парафіяльні школи не давали дітям “бозна-яку науку”, але вони були близькі народові тим, що не були занадто офіційними, обходилися дешево й цілком задовольняли скромні потреби населення. А головне — не цуралися рідних звичаїв і народної мови.

Для утримання школи й вчителя громада встановлювала податок (“роківщину”). Сплачували його натурою, частково грішми. Працевлаштування вчителя відбувалося на конкурсній основі з укладенням між ним та громадою відповідної угоди (контракту). За вчителем зберігалось право, якщо громада не забезпечувала його харчами, у будь-який час залишити школу.

При школі, як правило, існував і притулок для сиріт — бурса¹, що перебувала під патронатом общини. Опікуном сиріт був учитель. Милосердя до знедолених дітей, яких називали голишами, належить до моральних рис українців. “Не кривдь голиша, бо в голиша також є душа”, “Дайте голишу хоч ложечку кулішу”, — закликає українська народна педагогіка.

Крім сиріт, у шкільному притулку жили мандрівні учні-молодики, які внаслідок відсутності школи у своїй місцевості селилися там, де така школа була, згодом вони ставали помічниками мандрівних учителів (дяків) і самі вчителювали, чим сприяли поширенню грамотності й демократизації освіти в Україні.

Дух українського національного відродження й козацько-гетьманської держави заферментував плідний розвиток педагогічної думки в Україні XVI—XVIII ст. в особах таких її провідних творців, як Іван Вишенський, Йов Борецький, Єпифаній Славинецький, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода та багатьох інших.

¹ Бурса (від лат. bursa — гаманець, сумка, каса) — гуртожиток для бідних учнів, студентів, що утримувався здебільшого на пожертвування; бурсою називали також духовні школи.

Іван Вишенський (1550—1621) — видатний український письменник-полеміст, філософ і просвітитель, непохитний борець проти польського поневолення України. З його іменем пов'язаний прихід полемічності в педагогічну науку та послання як нового виховного засобу (“Послання до всіх взагалі в Лядській землі живущих”). Цим посланням було продовжено і розвинуто вже існуючу традицію заповітів і повчань в українській педагогіці.

Іван Вишенський критично ставився до чужинських навчально-виховних систем і радив будувати школу на засадах власної національної культури й неодмінно з рідною мовою навчання. “Знайте же, що слов'янська мова більшу честь має, ніж еллінська чи латинська”, — зазначав він. Його методичні поради щодо читання, письма (“Про те, як слід читати це писання...”), самоосвіти (“Тому, хто буде читати це писання наодинці...”) позитивно вплинули на формування дидактичних принципів української педагогіки.

У 1609 р. з друкарні Львівського братства вийшов один із перших педагогічних творів “Про виховання дітей” з передмовою **Йова Борецького** (р. нар. невід. — 1631) — українського церковного, політичного, освітнього діяча. Репрезентована ним книжка є першим підручником для вихователів, батьків та учнів. Тут зібрано уривки з різних повчань, переважно з творів І. Златоустого на релігійно-етичні теми. Зміст її перейнятий життєвим оптимізмом і вірою в силу виховання, яке належить до святих обов'язків батьків, і саме вони відповідають за погані вчинки дітей.

Єпифаній Славинецький (р. нар. невід. — 1675) — один із найбільших учених XVII ст., український педагог, філолог, письменник і перекладач. Родом із Київщини. Автор Греко-слов'яно-латинського лексикону та посібника для вчителів і батьків “Громадянство звичаїв дитячих”. У ньому автор у 164 запитаннях-відповідях виклав правила поведінки дітей у школі та поза нею. Зразком для цієї книги, очевидно, був твір Я.А. Коменського “Правила поведінки, зібрані для юнацтва”. Посібник Є. Славинецького охоплює значне коло актуальних питань з виховання — про зовнішній вигляд дитини, її одяг, відвідування церкви, про поведінку під час обіду, при зустрічі зі старшими, в школі, про сон тощо. Це своєрідний моральний кодекс громадян України, побудований на засадах народних чеснот, норм християнської

моралі, європеїзму. У цій книзі доречно акцентується увага на виховній ролі дитячих ігор та забав, на значенні фізичного виховання.

Видатний український педагог Єпифаній Славинецький своєю працею піклувався про самостійну Українську державу і про те, аби вона мала гідних громадян. Славетний український педагог **Феофан Прокопович** (1681—1726) у своєму творі “Духовний регламент” обстоював необхідність формувати високоосвічену, духовно багату молодь. У зв’язку з цим вчений розробив чітку систему церковних шкіл, до якої включив школи архієрейські, семінаріуми, академію. Тут же ним визначено зміст їх роботи, викладено багато цінних методичних порад і рекомендацій щодо навчання й виховання учнів. У них вагоме місце займає вивчення граматики, історії, географії, арифметики, геометрії, логіки, риторики, його буквар “Перше вчення отроків” за перших 5 років витримав 12 видань.

Характерною рисою української педагогіки XVI—XVII ст. є її злет у розвитку на власній, національній основі з урахуванням кращих досягнень західної педагогічної культури. Найбільш інтелектуально обдаровані молоді люди з України нерідко завершували здобуття освіти у престижних закордонних університетах. Найчастіше українців можна було зустріти в Падуанському, Лондонському, Лейденському, Геттінгенському університетах, а також у Паризькому, Празькому, навчалися в Гданську, Кенігсберзі, Римі та інших містах. Наприклад, Феофан Прокопович навчався в славній тоді Римській академії, де студіював філософію й богослов’я, де виховувався на найкращих зразках класицизму та гуманізму. З Києво-Могилянської академії кращі студенти постійно їздили за кордон.

Свою освітню справу активно проводили монастирі як давні, так і новостворені.

Монастир (дослівно з гр. — відлюдне життя) — стала форма організації чернецтва. Перші монастирі виникли ще в Київській Русі в X—XI ст. після запровадження християнства. Найдавнішими були монастирі Межигірський Спасо-Преображенський, Києво-Софіївський, Києво-Печерська лавра, Києво-Видубицький, Грушівський, Хустський та ін.

Особливе зростання кількості монастирів в Україні та активізація їх діяльності припадають на XIV—XVII ст. Тоді було засновано Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир, Мотро-

нинський Троїцький монастир, Манявський скит, Києво-Братський монастир, Почаївську Лавру, Густинський, Пересопницький, Гошівський та ін. За описом 1786 р. у Лівобережній Україні діяв 61 монастир. Якщо додати монастирі Правобережної України, то, таким чином, тоді в Україні діяло до сотні монастирів.

Багато монастирів з їхньою системою оборонних споруд були військово-оборонними пунктами у боротьбі з іноземними загарбниками. За міцними мурами монастирів не раз отримували захист мешканці навколишніх міст та сіл під час наскоків ворогів. Монастирі давали притулок українським повстанцям. Тут знаходили підтримку й розраду знедолені люди.

При монастирях функціонували монастирські школи, які множили число грамотних людей в Україні. Вони формували релігійну духовність, плекали український національний дух і почуття релігійної національної самостійності, боролися проти денационалізації українського народу. Розвиток літописання, що служило чудовим педагогічним засобом плекання історичної пам'яті поколінь, створення бібліотек, друкарень і мистецьких шкіл, особливо церковного хорового співу й іконопису, теж безпосередньо пов'язані з монастирями. І коли перші президенти проголошеної 24 серпня 1991 р. самостійної Української держави присягали на вірність Україні, то руку тримали на Пересопницькому Євангелії, перекладеному й надрукованому в Пересопницькому монастирі (1561 р.).

Прогрес національної освіти українського шкільництва тісно пов'язаний з розвитком друкарства, яке в XVI—XVII ст. теж досягло високого рівня. Характеризуючи його стан, І. Огієнко писав: «На Вкраїні з'являється склад книжок, по містах закладаються великі бібліотеки. Широкою річкою пливають ці книжки з-за кордону, не меншою ж річкою пливають вони з своїх друкарень, яких тоді зародилося сила, і коли ми читаємо вкраїнські книжки XVII віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивна чистота логіки думок»¹.

На цей час припадає вихід у світ славетного букваря І. Федорова, надрукованого у Львові в 1574 р. Зберігся єдиний у світі оригінал цієї унікальної книги, який знаходиться зараз у колекції українських стародруків бібліотеки Гарвардського університету. Цей Буквар складається з двох частин — азбуки й матеріалу для вправ (склади, граматичні приклади, деякі молит-

¹ Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С. 34.

ви). Для історії української педагогіки він надзвичайно цінний тим, що дає нам уявлення про характер навчання рідної мови в тодішніх українських школах.

Серед вагомих публікацій того часу слід згадати “Катехізіс” (1595 р.) Степана Зизанія, “Граматику” (1619 р.) Мелетія Смотрицького, “Лексикон” (1627 р.) Памва Беринди, перший підручник з історії “Синопис” (1674 р.) та ін.

Коротко кажучи, Україна часу свого національного відродження й козацько-гетьманської держави мала багато книжок з усіх галузей знань і стояла в Європі у книговидавництві та освіті на чільному місці. Вона мала всі необхідні шкільні підручники. В освітніх закладах вивчалися всі тодішні науки. Навчання велося рідною мовою. Схильність до науки, творчість, виняткова працьовитість і наполегливість, толерантність, яскрава талановитість, поривність, доброзичливість, безперервна пошуковість, логічність у думках, прихильне ставлення до людей, готовність прийти на допомогу — типова прикмета освіченого українця XVII століття.

“В суспільному житті — Братства (“держава в державі”, як нотує польський хроніст), в літературі й культурі — Києво-Могилянська академія, врешті в архітектурі — “українське (козацьке) бароко” — всі ці явища, враз із своєрідним мілітарним явищем “козацтва”, є, без сумніву, явищем одного стилю, який найповніше і найстисліше відповідав саме поняттю “бароко”, що стало синонімом неспокою, поривності, потужності і ніби недокінченості, незавершеності, намагання поєднати протилежності, навіть “зударення”¹. Так характеризував специфіку української культури XVI—XVIII ст. Є. Маланюк. Ця характеристика, звичайно, має пряме відношення і до нашої педагогічної культури.

З України, з її “педагогічної пансофії”, своєрідного “українського (козацького) педагогічного бароко” брали приклад багато країн світу. Українська педагогічна культура благотворно впливала на розвиток педагогічної культури інших народів, зокрема московської. Адже на той час Московська держава в освітньому й культурному відношенні значно відставала від України.

За визначенням І. Огієнка, шкіл “на Московщині” було мало. На науку там поглядали скоса, вважаючи її за “плід диявола”. Відомий архієпископ Новгородський Геннадій наприкінці XV ст. скаржився на “темноту” в Москві, на низьку освіту в ній скар-

¹ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К., 1993. — С. 41—42.

жаться й у XVI ст. Це підтверджують постанови Стоглавого собору того часу. Такою ж низькою була освіта в Москві й за пізніших часів. Навіть у XVII ст. Москва скніла в темноті. Західної науки й культури боялися й уникали. Склалося навіть прислів'я: "Кто по латыни научился, тот с правого пути совратился". Друкарня на всю Росію була тільки одна у Москві, і вона видавала лише церковні книжки. Освічену людину в Москві зневажали, тому життя її тут було важким, а то й небезпечним. Наприклад, зайшлий Максим Грек за те, що був людиною високої західної освіти, опинився в московській в'язниці, де просидів понад 20 років. Школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було. Там навіть не знали, "що воно таке", не розуміли навіть самого слова "вчитель". На підставі викладеного вище І. Огієнко зробив безсумнівний висновок, що культура українська "за всі старі віки", аж до XIX ст. була значно вищою від культури московської¹.

Оцінюючи тогочасне московське життя, видатний російський історик, академік О. Пипін (1833—1904) писав, що там були "церковный фанатизм, вражда к науке, упрямый застой, нравственное одичание и ожесточение..."². Такої ж думки дотримувалося й багато інших прогресивних російських вчених, у тому числі академік В. Перетц. Тому немає нічого дивного, що українська педагогіка, освіта й культура інтенсивно впливали на Московщину.

"Так завжди і скрізь буває у житті: народ з більшою культурою, з більшою освітою завжди впливає на свого сусіда, а сусід переймає все краще"³.

Вже в XIV—XV ст. на Московщині трудилося чимало освічених українців. А в XVI, XVII й наступних століттях, їх, зваблених вигідними посадами, високою оплатою та офіційними запрошеннями високопоставлених осіб, у Росію з України приїхало дуже багато. Серед тих, хто плідно працював на ниві московської педагогіки, освіти, науки й культури, видатні українські вчені: Л. Сатановський, Є. Славинецький С. Яворський, Д. Туптало, Ф. Прокопович та ін.

На Московщину з України приїхало працювати чимало вчителів до шкіл, заснованих українцями, надзвичайно багато було завезено туди українських книжок — для читання, церковних,

¹ Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С. 59—66.

² Там само. — С. 66.

³ Там само. — С. 67.

шкільних підручників, наукових праць, художніх творів. У Москві використовували наші граматики, букварі, підручник з історії або їх переклади.

Як зазначив І. Огієнко, “наша книжка вкрила всю Росію од Вологди до Астрахані... Нашу українську книжку в Москві шанували і охоче читали”.

Істотним був український вплив на московську церкву. Поважали в Москві й українську педагогіку, запрошуючи українців, бо їх вважали за найкращих педагогів для навчання царських дітей. Українці багато зробили для нової московської літератури, заснування театрів, впровадження досконалої орфографії.

Коли в 1721 р. в Росії з'явилися нові школи, то вчителями там стали майже самі українці. Вчителі-українці поширили працюпис М. Смотрицького по всіх закутках Росії.

У XVIII ст. український вплив на Москву не тільки не зменшився, а й став ще більшим. Все XVIII ст., зазначає І. Огієнко, у московському культурному житті перед вели, як і раніше, самі українці. Вплив цей у XVIII ст. відбивався на всьому державному житті.

Українці заснували в Москві Слов'яно-греко-латинську академію за взірцем академії в Києві. Та й вчителями в ній протягом XVIII ст. були майже самі українці. Оскільки по всій Росії на вчительських посадах працювало дуже багато українців, то вони перенесли туди також нашу, українську, педагогічну систему. Її дія була помітною ще й у XIX ст. і якоюсь мірою збереглась ще й донині.

Здавна українці уславилися як добрі знавці іноземних мов. Тому їх охоче залучали на службу до закордонних місій при дворах і посольствах та до перекладів книг. Вони служили в Голландії, Лондоні, Константинополі, Будапешті, Варшаві, Пекіні, Відні, Гамбурзі, Берліні, Дрездені, Лейпцизі, Парижі, Стокгольмі та в інших місцях.

У який би бік московського життя ми не дивилися, скрізь у XVII та XVIII ст. побачимо українців. Таким чином, вплив української культури на московську був величезний. Українці допомогли росіянам закласти науку, літературу, школу, педагогіку, мистецтво.

Українці щиро віддавали Москві всі свої сили, педагогічні знання і досвід, підготувавши впродовж XVI—XVII ст. родючий ґрунт для реформ Петра I. Високий стан української культур-

ності, науки й школи “були зразком і вчителем напівазіатської Москви” (В. Винниченко). Здавалося б, за все це могли б одержати глибоку вдячність. На жаль, цього не сталося.

Уже з перших днів нещасливого Переяславського трактату від 16 січня 1654 р. між Богданом Хмельницьким і московським урядом як двома рівноправними сторонами визначилося зверхнє ставлення Москви до України, що надалі ставало дедалі агресивнішим.

“Вся історія відносин між Москвою та Україною на протязі більше, як 250 літ з моменту злуки цих двох держав, — писав у 1920 р. В. Винниченко, — є планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось”.

Українська знать Гетьманщини у другій половині XVIII ст. почала відкривати для своїх дітей пансіони, тобто закриті навчальні заклади з педагогами-іноземцями, які засновувалися різними приватними особами, наприклад, у Глухові, Києві, Харкові. Вона домагалася відкриття університетів, щоб не посилати своїх дітей до університетів зарубіжних. У 1764 р. було навіть запроєктовано відкрити університет у Києві чи в гетьманській столиці Батурині, йшлося також про відкриття університетів у містах Чернігові, Переяславі, Сумах. Проте жоден із цих проєктів не було тоді здійснено. Централістська політика Катерини II була спрямована на те, аби не допустити відкриття університетів в Україні, зруйнувати українську школу.

Йшов наступ на Києво-Могилянську академію й на все українське з метою їх зросійщення. Особливо він посилювався зі скасуванням Гетьманщини (1764 р.) і зруйнуванням Запорозької Січі (1775 р.) До кінця XVIII ст. Москва встигла затерти всі сліди української державності й перетворити Україну на московську колонію.

Відбувався погром українського шкільництва й педагогіки, українських друкарень, освіти, науки й культури — українського національного виховання. Фізичне нищення українців, плюндрування України за Петра I та Катерини II дало підставу Т. Шевченку гнівно заявити в поемі “Сон”:

*От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому вторая.*

Таке диво наставила.
 Тепер же я знаю:
 Це той первий, що
 розпинав нашу Україну,
 А вторая доконала.
 Вдову сиротину. Катю!
 Катю! Людоїди!...¹

На основі царських указів усе українське було під забороною — мова, церква, книги, букварі, ікони, пісні, театр². Відбувалися гоніння на українські імена й прізвища, національні звичаї й традиції, родину, свята й обряди, символіку. За наказом царського уряду наприкінці XVIII ст. було заборонено ввезення українських книг з-за кордону, українські бібліотеки горіли за загадкових обставин, історичні пам'ятки руйнувалися.

У Правобережній Україні проти української мови, школи, освіти, педагогіки чинили агресію польські шовіністи. На півдні України гнобили українську педагогічну культуру турецькі експансіоністи. Подібне було й на українських землях під Австрією, тобто в Галичині, на Буковині, у Карпатській Україні.

Отже, внаслідок втрати козацько-гетьманської держави, перебуваючи в неволі чужих імперій, українська школа, освіта, педагогіка, наука, національне виховання, література, культура й мистецтво занепадають.

7.3. Козацька педагогіка про формування інтелекту, духовності та тіловиховання

Козацька педагогіка — феноменальне явище і складова української етнопедагогіки: в усній формі вона зберегла, передаючи з покоління до покоління найкращі духовні цінності народу, досвід виховання, формування і навчання особистості, не зафіксовані письмово прогресивні й результативні форми допологового виховання, батьківського опікування немовлят і дітей дошкільного віку, роботи з отроками, підлітками і юнаками та побудови взаємин між дорослими. Так виникли неписані закони кодексу лицарської честі, що передбачали:

¹ Шевченко Т. Кобзар. — К., 1992. — С. 194.

² Російщення України. — К., 1992.

- любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини-України;
- готовність захищати слабших, молодших, зокрема дітей;
- шляхетне ставлення до дівчини, Жінки, бабусі;
- непохитна відданість ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, скромність і працьовитість тощо);
- відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави;
- турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі;
- прагнення робити пожертвуви на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів;
- цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму;
- уміння скрізь і всюди чинити шляхетно, виявляти інші чесноти¹.

Козацька педагогіка як невід'ємна складова української етнопедагогіки акумулювала в собі вироблені віками та апробовані часом традиції тіловиховання молоді.

Система освіти і виховання у школах Запорозької Січі (козацькі, січові, полкові, паланкові, парафіяльні та інші школи) передбачала формування у молоді, крім якостей лицарської честі, певної системи доблесті та звитяги, а саме:

- готовності боротися до загину за волю, честь і славу України;
- нехтування небезпекою, коли справа стосується нещастя рідних, друзів, побратимів;
- ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих зайд-завойовників;
- здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі;
- героїзм, подвижництво у праці та в бою в ім'я свободи і незалежності України².

У козацькому середовищі виникло, закріпилося, а потім і поширилося в слов'янському стилі кілька специфічних систем фізичних і психофізичних вправ, спрямованих на тіловиховання,

¹ Українська козацька педагогіка // Основи національного виховання. — К., 1993. — С. 71.

² Див.: Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка: Відродження, пошуки, перспективи // Рідна шк. — 1994. — № 5. — С. 16.

самовдосконалення особистості. Це перш за все система фізичного виховання і військового вишколу учнів різних типів шкіл (володіння луком, списом, шаблею і арканом, майстерність їзди на бойовому коні, управління і догляд за ним тощо).

Система ведення наступальних і захисних боїв з позиції духовності, створення “кругової неприступної оборони” (між іншим, і свої військові табори вони зводили за такими ж принципами), системи козацького єдиноборства: все підпорядковувалося основній меті — вихованню незборимого воїна-захисника, богатиря, красивого тілом і духом, інтелектуально багатого.

Козацька служба вимагала високого рівня духовності й загартованості, витривалості до голоду і спеки, дощу і снігу, до відсутності харчів і питної води, що зумовлювало побудову єдиноборств у поєднанні з високим рівнем моральності, лицарської честі.

“Як і бувале козацтво, молодь на свята народного календаря, у процесі народних ігор, змагалася на силу, спритність, винахідливість, точність. Традиційними були змагання на конях (перегони та ін.).

А в непрохідних дніпровських плавнях козацька молодь під наглядом найбільш досвідчених запорожців у постійній праці загартовувала своє здоров'я, силу і спритність. Цьому сприяло полювання, плавання, рибальство та постійні змагання з веслування.

Найбільш відповідальним випробуванням для молоді було подолання дніпровських порогів, і тільки тоді вони отримували звання “істинного” запорозького козака”¹.

Серед запорозьких козаків значного поширення набули різноманітні системи єдиноборств. Найвідоміша лягла в основу козацького танцю гопак, що формує інтелектуальне, духовне, фізичне та естетичне багатство юності.

Окремі козаки спеціальними вправами досягали неймовірного ефекту, коли “тіло грає” (у такому разі больові удари противника не відчувалися). Такі козаки миттєво концентрували внутрішню енергію в ту частину свого тіла, куди спрямовувався удар нападника. Подібні явища притаманні й східним системам бо-

¹ Цось А. Бойовитість духу, порив до життя: Система фізичного і психофізичного виховання запорозьких козаків // Рідна шк. — 1995. — № 1. — С. 5—10.

ротьби, наприклад, мистецтву тибетських ченців катода і “школі залізної сорочки” в кунг-фу та карате¹.

Отже, високий рівень розвитку психофізичної і духовної культури козацтва, досягнення української етнопедagogіки з питань тіловиховання молоді, інтелектуального розвитку визнані й апробовані у світі, мають природне право на відновлення кращих своїх здобутків у практиці тіловиховання і духовності сучасної молоді. Успіх буде гарантовано за умови творчого підходу до практичної реалізації теоретичних узагальнень потреби відновлення на високому рівні козацького гарту, тіловиховання і гармонійного розвитку молоді в процесі відновлення національної системи освіти.

Найголовнішими вимогами до такої діяльності можуть бути відомі козацькі заповіді:

- не шкодь своїми діями іншим;
- візьми все найкраще, що зробить тобі добро, зміцнить силу, загартує волю, збудить думку, уяву, сформує почуття і переконання;
- без потреби не зазіхай на сусідські звички, не переймай чужих молитов, а бери лише те, що продовжить життя, зробить його незборимим, загартованим, помножить майстерність, вправність, а здібності перетворить на невечерні.

Ці та інші настанови тяжіють за своєю сутністю до Заповідей Господніх. Нагадаємо їх:

1. Я — Господь, Бог твій; нехай не буде в тебе інших богів, окрім Мене!
2. Не роби собі ідола і нічого подібного до того, що на небі вгорі, ні до того, що на землі внизу, ані до того, що в водах і під землею; не поклоняйся їм і не служи їм.
3. Не призывай Імення Господа, Бога твого надаремно.
4. Пам'ятай день суботній, щоб святити його!
5. Шануй свого батька і матір свою, — щоб довгі були твої дні на землі!
6. Не вбивай!
7. Не чини перелюбу!
8. Не кради!
9. Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!
10. Не пожадай нічого того, що є у ближнього твого (2 М. 20:1—17).

¹ Цось А. Бойовитість духу, порив до життя: Система фізичного і психофізичного виховання запорозьких козаків // Рідна шк. — 1995. — № 1. — С. 5—10.

Відомо, що запорожці були глибоковірними людьми, і відсіч усім ворогам давали за заповідями Божими.

Дотримуючись таких вимог, можна до курсу тіловиховання сучасної молоді включити більшість народних рухливих спортивних ігор та змагань, колись популярних серед козаченків, передусім “А я квача не боюся”, “Чаклун”, “Високий дуб”, “Хлібчик” та інші види фізичного впливу на тіло, волю, характер і мораль молоді.

Виховання в козацьких школах і літніх юнацьких таборах проводилося у ході різноманітних ігор, засобами спортивних, рухливих ігор, розваг та змагань, що гартували волю і характер юних, розвивали духовність і інтелект, множили витримку, наполегливість, вміння доводити справу до кінця, до перемоги. Спортивно-фізичні ігри прямо та опосередковано впливали на формування інтелектуального рівня юного українця, на розумовий і фізичний розвиток особистості.

В умовах боротьби за збереження українського етносу і виживання в екстремальних обставинах козаки гартували своє тіло і дух, доводячи особистість майже до ідеальності.

“Українська національна система виховання постійно культивувала формування у підростаючих поколінь лицарської духовності, її найповніше втілювали в собі видатні вітчизняні політичні діячі, вчені, митці М. Костомаров і М. Драгоманов, В. Вернадський і М. Грушевський, З. Липинський і І. Огієнко, В. Антонович і Д. Чижевський та ін.”¹

Козацтво — високоінтелектуальний і суспільнотворчий унікум державотворення, громадського дива Європи, в якому кожен козак — це мудрець, козацький кіш — кіш мудреців, козацький полк — полк мудреців. І нехай пареміографічні твори, що дійшли до нас, зазнали певних впливів, їхня інтелектуальна мудрість і далекоглядність вражають і нині.

“З вельможами лизатися — доведеться кусатися”.

“Норовиста кобила колись набрикається, козак під неволею ніколи не зостанеться”.

“Коли цариця лазню розтопила, то нехай в ній і париться”.

Такою ж мудрістю козаки уславили взаємини між побратимами.

¹ Бурлака Я.І., Панченко Г.Д., Будняк Т.Г., Руденко Ю.Д., Шпак О.Т. Лицарська духовність // Освіта. — 1995. — 6 грудня. — С. 12.

У Запорозькій Січі, як і у Стародавній Греції, існував культ фізичного розвитку особистості. Фізично недосконала людина відчувала свою нерівність і тому щиро прагнула підвищити свій фізичний вишкіл. Як свідчать літописи, слабку людину січове товариство ніколи не обирало в старшини.

Могутнім вождем був Іван Підкова, гетьман низових козаків, який був такої міцної породи, що гнув підкови. Ось чому за ним закріпилося прізвисько “Підкова”.

Добре розвиненими фізично були Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, І. Богун, І. Свірчевський та ін. А про гетьмана Мазепу французький дипломат Жан Балюз писав: “Тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий”¹.

Напевно, не випадково усі воїни, національні герої, як правило — богатирі. Залишилися численні легендарні перекази про козаків-характерників, яких не брали ні ворожа куля, ні шаблянка бусурмана. А деякі з цих легенд-переказів надлюдські властивості приписували конкретним історичним особам, як, наприклад, *Іванові Дмитровичу Сірку* (1605—1680), який за народним поголосом міг ловити кулю на ходу й назад кидати її в дуло пістоля того, хто стріляв...

Населення України проводило виховання підростаючого покоління на прикладах визначних козаків, козацьких традиціях і законах, тому вся педагогіка носила назву козацької, її дійовими засобами ставали народні козацькі думи й історичні пісні, легенди і народні перекази, сміховини та величезна кількість влучних афористичних творів, які потім одержать назву приказок та прислів'їв.

Все це яскраво видно і на прикладі життя та боротьби славетного І.Д. Сірка. Щодо нього у свою вічну пам'ять (думи, історичні пісні, перекази, легенди, що є прикрасою українського епосу і міфології) народ увібрав найсвітліше, що тільки може характеризувати визначного полководця, дипломата, державного діяча і прекрасну людину, якого 8 разів підряд обирали кошовим (нечувано в історії козацтва), який перемиг ворога в 52—53 походах із 55, а решта битв завершилася перемир'ям.

Про подвиги Івана Сірка сповіщали козацькі літописці Самійло Величко, Григорій Граб'янка, історик з Київської колегії Інокентій Гізель та ін.

¹ Цось А. *Бойовитість духу, порив до життя: Система фізичного і психофізичного виховання запорозьких козаків // Рідна шк. — 1995. — № 1. — С. 5—10.*

Такі лицарі, як Іван Сірко, цілком заслужено здобувають безсмертя в пам'яті народній. Наприклад, у пісні "Та ой як крикнув же та козак Сірко" народ називає свого улюбленого героя сонечком, місяцем, сизим орлом.

Кобзарі усієї України, лірники і скрипалі, сліпі співаки розповідали в піснях і думках про життя, подвиги незборимого Івана Сірка, його батьківську турботу про козаків, яких він називав синками, дбаючи про здоров'я кожного, про його військовий і фізичний гарт, тіловиховання.

Про Сірка ходила добра слава як про звитяжця: він міг сам і вимагав від своїх козаків — "молодих соколят" — спати на землі, митися холодною водою, уміти пірнати, плавати, стрибати у воду. Кожен його козак умів доглядати за конем (навіть, якщо був пішим), гарцювати, переходити з галопу в алюр і навпаки, рубати ("сікти на капусту") лозу на повному скаку (а це могла зробити лише струнка людина).

Як відомо, Іван Сірко не залишив спеціального заповіту, тим паче з питань тіловиховання і гарту людського організму. Але спосіб його щоденного життя, спілкування з козаками свідчать, що він сам прожив своє життя за давніми українськими законами і традиціями тіловиховання, тіловдосконалення, у тісному зв'язку з природою, її законами та особливостями, чого наполегливо і постійно вимагав від своїх підлеглих, від молоді.

Іван Сірко за життя дбав про розвиток могутньої гілки народної культури і світосприйняття — фольклору. Він дбав про збереження стародавніх традицій, обрядів, про відродження національної культури в побуті, народній освіті, науці, у розвитку суспільних взаємин. Через те вдячний народ природно зробив Івана Сірка героєм своїх творів, не забуваючи ні на мить про Сірка як про славного воїна, якого служителі Бога порівнювали з Георгієм-Войовником, Георгієм-Побідоносцем, Георгієм — Переможцем Змія. А це вже явище більш складного порядку — тісного взаємозв'язку появи народнопоетичних творів про національних героїв, уславлення їхнього подвигу як легендарно-фантастичних героїв і обернення їх на надзвичайно важливий виховний потенціал козацької педагогіки.

Виховне значення образу Івана Дмитровича Сірка зростає прямо пропорційно до вивчення його життєвого шляху й образу в народнопоетичній творчості, творами якої користується національна етнопедагогіка. Тому кожному слід знати, що кошо-

вий отаман Іван Сірко воював навіть у Франції, потім у Паризькому університеті читав лекції з історії України і Польщі. Цей визначний полководець і дипломат, енциклопедист свого часу, який володів багатьма мовами, мав знання, що дорівнювали знанням найвидатніших тоді вчених світу, чітко знав, що недоторканність рідних земель (кордонів землі української) слід утримувати не тільки і не стільки силою, як договорами, угодами, роз'ясненням своєї позиції, переговорами, переконаннями, давати відсіч слід тільки у разі прямої агресії.

У лекціях з історії України, з якими І.Д. Сірко виступав у столичному університеті Франції, він докладно зупинявся на давніх українських (ще праукраїнських) традиціях тіловиховання і тіловдосконалення, на системі українсько-козацьких шкіл військового одностороннього і самозахисту, їхньому впливові і єдності з інтелектуальним і духовним вихованням. Сірко завжди велику увагу приділяв домашньому (читай — сімейному) вихованню.

Звичайно, в українських навчальних закладах і академіях, певно, були фахівці з питань тіловиховання, духовного виховання, але серед козацьких мас Іван Сірко став справді першим.

Народний поголос приписує Сіркові не лише чудодійство, велетенську силу, а й справжній козацький гумор. Навіть авторство славнозвісного листа запорозьких козаків турецькому султанові народ чітко приписує Сіркові, хоч історія зберегла оригінали багатьох інших листів цього звитяжця. Іван Сірко був бойовим соратником Богдана Хмельницького і, як твердить професор Ю.А. Мицик, на Переяславській раді кошовий отаман не присягав на вірність цареві, однак у листах до самодержця, своїми бойовими діями, в усних виступах перед козацькими загонами і населенням різних регіонів України та європейських держав щиро і переконливо закликав до дружби з російським народом.

Кошового отамана Івана Сірка ще за його життя називали найрозумнішим учителем і вихователем козацтва, який навіть негативний вчинок котрогось з козаків умів обернути на засіб виховання позитивного, прекрасного.

Проте І.Д. Сірко в історії козацтва і козаччини — явище зовсім не унікальне, таких звитяжців було чимало по Україні, — вони були в кожному населеному пункті, у кожному козацькому загоні, полку.

Певно, через те, керуючись народною мудрістю, що чисті й незамулені джерела знань, духовності — це могутня і непереборна

сила в боротьбі за волю (“вольності”, “воленьку святую” та ін.), поняття “воля” було найпоширенішим серед козаків, найдорожчою духовною цінністю. Українське козацтво виробило власну духовність, різноманітні компоненти якої — козацька ідеологія, козацька філософія, козацька мораль і етика, козацький характер, козацький світогляд благотворно впливали на молодше покоління.

Як видно з прикладу І.Д. Сірка, козацька система виховання заперечує рабську психологію, втрату людиною самостійності та гідності, пасивність, політичне прислужництво, невіру в свої сили¹. Багато людей були переконані, що таких козаків не беруть ні куля, ні шабля, ні вогонь, ні вода. Такі реальні й напівлегендарні факти з життя козаків-характерників стимулюють учнів розвивати в собі фізичні та духовні резерви, займатися ґрунтовним самопізнанням і самовдосконаленням².

Історію переробити і відродити не можна, перенести старовину в сьогодення без творчого підходу теж практично не можливо, бо з’явилися нові умови, обставини, нарешті, люди стали іншими, не такими, якими були в період формування традицій, обрядів, ритуалів, звичок, основ культурних характеристик епохи. Навіть унікальний випадок відродження в державі Ізраїль давньоєврейської мови івриту як державної уже несе зовсім інші функції, ніж тоді, коли іврит обслуговував давньоєвропейське суспільство.

Аналогічно і зі здобутками козацької педагогіки у формуванні інтелектуальної козацької духовності й тіловиховання молоді, що теж потребують творчого підходу при практичному перенесенні досягнень минувшини на ґрунт сьогодення. Тільки в конкретних справах, активній інтелектуальній і практичній діяльності учні зможуть успішно розвивати в собі козацьку кмітливість, винахідливість, підприємливість, творчу ініціативність, — зазначають провідні теоретики козацької педагогіки.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому виражалася суть польського колоніального наступу на Україну після Люблінської унії?
2. Хто виступив на захист українства в у мовах полонізації? Чим зумовлене українське національне відродження?

¹ Руденко Ю., Губко О., Ковальчук О. Козацька педагогіка // Гарт. — 1992. — 16 травня.

² Там само // Гарт. — 1992. — 10 травня.

3. Оцініть внесок Острозької академії в українську педагогічну культуру.

4. Схарактеризуйте сутність братських шкіл та їхню роль у розвитку українського національного шкільництва.

5. Розкажіть про видатних вчених, педагогів, випускників Києво-Могилянської академії.

6. Що дала Берестейська церковна унія українському народові?

7. Які типи шкіл в Україні виникли й розвинулися в епоху козацько-гетьманської держави?

8. Визначте типові прикмети європеїзму в українській педагогіці й школі XVI—XVIII століть.

9. З'ясуйте вплив досягнень педагогіки, науки і культури України на розвиток школи й виховання в Росії.

10. Якої шкоди зазнала українська школа й педагогіка в зв'язку з втратою козацько-гетьманської держави?

11. Зарубіжні мандрівники, вчені та державні і військові діячі виявляли надзвичайну зацікавленість до стану фізичного, психофізичного та духовного виховання запорозьких козаків. Чому? Що їх найбільш дивувало?

Література для самостійного опрацювання

Грушевський М. Історія України. — К., 1990. — С. 259—263, 421—437.

Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1991. — С. 173—179.

Крип'якевич І. Історія України. — Л., 1990. — С. 129—143.

Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.

Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — К., 1990.

Огієнко І. Українська культура. — К., 1991. — С. 30—110.

Російщення України: Наук.-популярний збірник. — К., 1992. — С. 7—13.

Семчишин М. Тисяча років української культури. — К., 1993. — С. 74—75, 78—89, 112—113, 115—116, 117—124, 130—131, 152—156, 173—176, 179—185.

Сірополко С. Історія освіти на Україні. — К., 1991. — С. 23—70.